

**JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARIDA NAZORAT VA NAZORATCHILAR XIZMATI
FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISHDA XORIJ TAJRIBASI**

Raximov Akmal Naimovich

*O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti
o'qituvchisi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jazoni ijro etish muassasalarida nazorat va nazoratchilar xizmati faoliyatini takomillashtirish masalalari xorijiy tajriba asosida tahlil qilinadi. Penitensiar tizimda xavfsizlikni ta'minlash, mahkumlar ustidan nazoratni samarali tashkil etish, inson huquqlariga rioya qilish hamda zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etishning ahamiyati yoritiladi. Xorijiy davlatlar amaliyoti asosida milliy tizimni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *jazoni ijro etish muassasalari, nazorat, nazoratchilar xizmati, penitensiar tizim, xavfsizlik, xorij tajribasi, inson huquqlari.*

Аннотация. *В данной статье анализируются вопросы совершенствования деятельности службы надзора и контролёров в учреждениях исполнения наказаний на основе зарубежного опыта. Освещается значение обеспечения безопасности в пенитенциарной системе, эффективной организации надзора за осуждёнными, соблюдения прав человека и внедрения современных механизмов управления. На основе практики зарубежных стран выдвигаются научно-практические предложения по совершенствованию национальной системы.*

Ключевые слова: *учреждения исполнения наказаний, надзор, служба контролёров, пенитенциарная система, безопасность, зарубежный опыт, права человека.*

Annotation. *This article analyzes the improvement of supervision and prison officer service activities in correctional institutions based on foreign experience. It highlights the importance of ensuring security in the penitentiary system, effectively organizing supervision over convicts, respecting human rights, and introducing modern management mechanisms. Based on the practice of foreign countries, scientific and practical proposals are put forward to improve the national system.*

Keywords: *correctional institutions, supervision, prison officer service, penitentiary system, security, foreign experience, human rights.*

Kirish

Jazoni ijro etish muassasalari davlatning jinoyat-huquqiy siyosatini amaliy ro'yobga chiqaruvchi muhim institutlardan biri hisoblanadi. Ushbu muassasalarda belgilangan tartib-intizomni ta'minlash, mahkumlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, xavfsizlikka tahdid soluvchi holatlarning oldini olish hamda tarbiyaviy-profilaktik ishlarni samarali tashkil etishda nazorat va nazoratchilar xizmati alohida o'rin tutadi. Chunki jazoni

ijro etish muassasasida nazorat faqatgina tashqi kuzatuv yoki intizomiy choralar majmui emas, balki muassasa ichki hayotini qonuniylik, xavfsizlik, insonparvarlik va tartiblilik tamoyillari asosida boshqarishga qaratilgan murakkab tashkiliy-huquqiy faoliyatdir.

Bugungi kunda dunyo penitensiar amaliyotida jazoni ijro etish muassasalarida nazoratni tashkil etish masalasiga yangicha yondashuv shakllanmoqda. An'anaviy nazorat tizimida asosiy e'tibor mahkumlarning harakatini cheklash, jismoniy xavfsizlikni ta'minlash va tartib buzilishining oldini olishga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlarda nazorat inson huquqlariga rioya etish, mahkumlarning qayta ijtimoiylashuviga ko'maklashish, xavf omillarini oldindan aniqlash va muassasa xodimlari bilan mahkumlar o'rtasida barqaror ijtimoiy-psixologik muhit yaratish bilan uyg'un holda olib boriladi. BMTning "Mahkumlar bilan muomala qilishning minimal standart qoidalari" — Nelson Mandela qoidalari penitensiar boshqaruvda xavfsizlik, inson sha'ni va mahkumlarga insonparvar munosabatni asosiy mezon sifatida belgilaydi.

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, jazoni ijro etish muassasalarida nazorat xizmati samaradorligi faqat qo'riqlash vositalari, texnik kuzatuv tizimlari yoki qat'iy intizomiy choralar bilan belgilanmaydi. Aksincha, nazoratchilar xodimlarining kasbiy tayyorgarligi, psixologik barqarorligi, kommunikativ madaniyati, huquqiy savodxonligi va favqulodda vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyati nazorat tizimining muhim omillaridan biri sanaladi. Yevropa qamoqxona qoidalarida ham jismoniy va texnik xavfsizlik vositalari mahkumlarni yaxshi biladigan, hushyor hamda professional xodimlar tomonidan amalga oshiriladigan "dinamik xavfsizlik" bilan to'ldirilishi lozimligi qayd etiladi.

Dinamik xavfsizlik konsepsiyasi nazoratchilar xizmatining mazmunini yanada kengaytiradi. Ushbu yondashuvga ko'ra, nazoratchi faqat tartibni nazorat qiluvchi shaxs emas, balki muassasa ichidagi xavf-xatarlarni oldindan sezuvchi, mahkumlar bilan muloqotga kirisha oluvchi, nizoli vaziyatlarni yumshata oluvchi va rehabilitatsiya jarayoniga bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi professional subyekt sifatida namoyon bo'ladi. UNODC tomonidan ishlab chiqilgan dinamik xavfsizlik va qamoqxona razvedkasi bo'yicha qo'llanmalarda ham huquqni muhofaza qiluvchi xodimlar o'z faoliyatida inson qadr-qimmatini hurmat qilishi va barcha shaxslarning inson huquqlarini himoya qilishi zarurligi ta'kidlanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, jazoni ijro etish muassasalarida nazorat va nazoratchilar xizmati faoliyatini takomillashtirish nafaqat muassasa ichki tartibini mustahkamlashga, balki mahkumlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olishga, qayta jinoyat sodir etish xavfini kamaytirishga, xodimlar xavfsizligini ta'minlashga hamda jazoni ijro etish tizimining ijtimoiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish milliy penitensiar tizimda nazorat xizmatini zamonaviy talablar asosida rivojlantirish, nazoratchilar faoliyatining tashkiliy, huquqiy, psixologik va texnologik jihatlarini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism

Jazoni ijro etish muassasalarida nazorat va nazoratchilar xizmati faoliyati penitensiar tizimning barqaror ishlashini ta'minlovchi asosiy yo'nalishlardan biridir. Mazkur xizmatning

mazmuni faqat mahkumlarning harakatini kuzatish, tartib buzilishining oldini olish yoki xavfsizlik choralarini qo'llash bilan cheklanmaydi. Zamonaviy penitensiar boshqaruvda nazorat xizmati huquqiy tartibni ta'minlash, inson huquqlarini himoya qilish, mahkumlarning ijtimoiy-psixologik holatini kuzatish, nizoli vaziyatlarni erta aniqlash va ularni profilaktika qilish kabi kompleks vazifalarni ham o'z ichiga oladi. Shu jihatdan nazoratchilar xizmati jazoni ijro etish muassasasining ichki xavfsizligi, tarbiyaviy muhiti va boshqaruv samaradorligi bilan bevosita bog'liq hisoblanadi.

Xalqaro tajribada jazoni ijro etish muassasalarida nazoratni tashkil etishning asosiy mezonlari insonparvarlik, qonuniylik, xavfsizlik, shaffoflik va professionalizm tamoyillari bilan belgilanadi. BMT tomonidan qabul qilingan Nelson Mandela qoidalarida mahkumlar bilan muomala qilishda inson sha'ni, huquq va qonuniy manfaatlarini hurmat qilish asosiy prinsip sifatida e'tirof etiladi. Ushbu qoidalar jazoni ijro etish muassasalarini boshqarishda xalqaro minimal standartlar sifatida qaraladi va nazorat jarayoni mahkum shaxsining qadr-qimmatini kamsitmasdan amalga oshirilishi zarurligini belgilaydi.

Xorijiy davlatlar tajribasida nazorat xizmati uch asosiy yo'nalish asosida tashkil etiladi: statik xavfsizlik, protsessual xavfsizlik va dinamik xavfsizlik. Statik xavfsizlik muassasa binolari, devorlar, panjaralar, kuzatuv kameralari, signalizatsiya vositalari va boshqa texnik himoya tizimlari orqali ta'minlanadi. Protsessual xavfsizlik esa mahkumlarning harakatlanish tartibi, kun tartibi, tekshiruvlar, hujjatlashtirish, navbatchilik, ichki yo'riqnomalar va xizmat intizomi orqali amalga oshiriladi. Dinamik xavfsizlik esa nazoratchilar bilan mahkumlar o'rtasidagi muloqot, ishonchli axborot almashinuvi, muassasa ichidagi ijtimoiy-psixologik muhitni kuzatish va xavf omillarini oldindan aniqlashga asoslanadi.

Ayniqsa, Yevropa davlatlari tajribasida dinamik xavfsizlik konsepsiyasiga katta e'tibor qaratiladi. Yevropa qamoqxona qoidalarida texnik va jismoniy xavfsizlik vositalari mahkumlarni yaxshi biladigan, hushyor va professional xodimlar tomonidan ta'minlanadigan dinamik xavfsizlik bilan to'ldirilishi lozimligi qayd etilgan. Bu yondashuvga ko'ra, nazoratchi faqat buyruq beruvchi yoki intizomni nazorat qiluvchi shaxs emas, balki mahkumlarning xulq-atvori, kayfiyati, psixologik holati va muassasa ichidagi norasmiy munosabatlarni kuzata oladigan mutaxassis sifatida faoliyat yuritadi.

UNODC tomonidan ishlab chiqilgan dinamik xavfsizlik va qamoqxona razvedkasi bo'yicha qo'llanmada ham jazoni ijro etish muassasalarida xavfsizlikni ta'minlashda xodimlarning mahkumlar bilan kundalik professional muloqoti, xavf belgilarini erta aniqlashi va axborotni tahlil qilishi muhim omil sifatida ko'rsatiladi. Bunday yondashuv nazorat xizmatini faqat jazo va taqiqlovchi mexanizm sifatida emas, balki profilaktik boshqaruv vositasi sifatida baholash imkonini beradi.

Buyuk Britaniya tajribasida qamoqxona xodimlari faoliyati xavfsizlikni ta'minlash bilan birga, mahkumlarga murakkab hayotiy vaziyatda yordam berish, ularda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish va qayta ijtimoiylashuv jarayoniga ko'maklashish bilan ham bog'lanadi. Bu esa nazoratchi kasbining ijtimoiy-pedagogik va psixologik mazmunini kuchaytiradi. Ya'ni xorijiy amaliyotda nazoratchi shunchaki nazorat qiluvchi xodim emas, balki tartib-intizom,

xavfsizlik, profilaktika va reabilitatsiya jarayonlarini bog'lovchi muhim kasbiy subyekt sifatida ko'riladi.

Kanada tajribasida ham dinamik xavfsizlik muhim o'rin tutadi. Kanada axloq tuzatish tizimida nazoratchilar samarali dinamik xavfsizlikni amalga oshirish uchun trening, ustozshogirdlik va ish jarayonida orttiriladigan tajriba orqali zarur ko'nikmalarga ega bo'lishi ta'kidlanadi. Bunda mahkumlar bilan ishonchli professional munosabat o'rnatish, muloqot madaniyati, stressli vaziyatlarda xotirjamlikni saqlash va nizolarning oldini olish nazoratchi faoliyatining muhim tarkibiy qismlari sifatida qaraladi.

Norvegiya penitensiar tajribasi esa nazoratchilarni tayyorlashda kasbiy ta'lim, reabilitatsion yondashuv va insonparvar muomala tamoyillariga alohida urg'u berishi bilan ajralib turadi. Norvegiya axloq tuzatish xizmati tizimida nazoratchilarni tayyorlash jarayonida radikallashtirish, zo'ravon ekstremizmning oldini olish, mahkumlar bilan muloqot qilish va xavf omillarini baholashga oid maxsus o'quv modullari ham qo'llaniladi. Bu tajriba nazoratchilar xizmatining zamonaviy shakli faqat jismoniy nazorat bilan emas, balki murakkab ijtimoiy va psixologik jarayonlarni anglash bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Xorijiy davlatlar tajribasining muhim jihatlaridan yana biri nazoratchilar faoliyatida kasbiy tayyorgarlik va doimiy malaka oshirish tizimining mavjudligidir. Penitensiar muassasalarda faoliyat yurituvchi xodimlar huquq, psixologiya, konfliktologiya, kommunikatsiya, favqulodda vaziyatlarda harakat qilish, birinchi tibbiy yordam, korrupsiyaga qarshi kurash va inson huquqlari bo'yicha muntazam bilimga ega bo'lishi zarur. Chunki jazoni ijro etish muassasalarida har bir xodimning noto'g'ri qarori muassasa ichki xavfsizligiga, mahkumlar hayotiga, xodimlar obro'siga va davlat penitensiar siyosatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Nazoratchilar xizmatini takomillashtirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham xorijiy tajribada keng qo'llanilayotgan yo'nalishlardan biridir. Videokuzatuv tizimlari, elektron ro'yxatga olish, biometrik identifikatsiya, elektron monitoring, avtomatlashtirilgan xavf tahlili va raqamli hujjat aylanishi nazorat jarayonining tezkorligi hamda shaffofligini oshiradi. Biroq texnologik vositalar inson omilini to'liq almashtira olmaydi. Ular nazoratchilar faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi, xavfni kamaytiruvchi va boshqaruv qarorlarini asoslashga xizmat qiluvchi yordamchi vosita sifatida baholanishi lozim.

Jazoni ijro etish muassasalarida nazoratning samaradorligi nazoratchilar va mahkumlar o'rtasidagi munosabat madaniyatiga ham bog'liq. Tajriba shuni ko'rsatadiki, haddan tashqari kuch ishlatishga asoslangan nazorat tizimi muassasa ichida norozilik, qarshilik va yashirin konfliktlarni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, qonuniylik, adolat, aniq talablar va hurmatga asoslangan nazorat tizimi mahkumlarda tartibga bo'ysunish, ijtimoiy mas'uliyat va qayta tarbiyalanish jarayoniga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi. Shu sababli zamonaviy nazoratchi nafaqat xizmat intizomiga rioya qiluvchi, balki pedagogik-psixologik bilimga ega, muloqotga ochiq va kasbiy etikani chuqur anglaydigan xodim bo'lishi kerak.

Milliy penitensiar tizimni takomillashtirish nuqtayi nazaridan xorijiy tajriba bir necha muhim yo'nalishlarni belgilab beradi. Birinchidan, nazoratchilar xizmatining huquqiy maqomi, vazifalari va javobgarlik chegaralari aniq belgilanishi lozim. Ikkinchidan, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida inson huquqlari, dinamik xavfsizlik, psixologik barqarorlik va nizolarni boshqarish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar kuchaytirilishi zarur. Uchinchidan, jazoni ijro etish muassasalarida texnik nazorat vositalaridan foydalanish bilan birga, xodimlarning mahkumlar bilan professional muloqotga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, nazoratchilar faoliyatini baholash mezonlarini ham takomillashtirish zarur. Ularning ish samaradorligi faqat aniqlangan tartib buzilishlari yoki qo'llangan intizomiy choralar soni bilan emas, balki muassasa ichida nizolarning kamayishi, mahkumlar bilan ishlash madaniyati, xavfli vaziyatlarning oldini olish, reabilitatsion tadbirlarga ko'maklashish va kasbiy etikaga rioya qilish darajasi bilan ham baholanishi kerak. Bunday baholash tizimi nazoratchilar xizmatining jazolovchi emas, balki profilaktik va tarbiyaviy xususiyatini kuchaytiradi.

Umuman olganda, xorijiy tajriba jazoni ijro etish muassasalarida nazorat va nazoratchilar xizmati faoliyatini takomillashtirishda kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Nazorat tizimi xavfsizlikni ta'minlash, inson huquqlariga rioya qilish, mahkumlarni qayta ijtimoiylashtirish va xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerak. Shu bois milliy tizimda xalqaro standartlar va ilg'or xorijiy tajribani chuqur o'rganish, ularni mahalliy sharoitga moslashtirish hamda nazoratchilar xizmatini zamonaviy penitensiar boshqaruv talablari asosida rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, jazoni ijro etish muassasalarida nazorat va nazoratchilar xizmati faoliyatini takomillashtirish penitensiar tizim samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, zamonaviy nazorat tizimi faqat tartib-intizomni saqlash yoki mahkumlarning harakatini cheklash bilan chegaralanmasligi, balki xavfsizlik, inson huquqlari, profilaktika, reabilitatsiya va qayta ijtimoiylashuv jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda tashkil etilishi lozim. Ayniqsa, dinamik xavfsizlik yondashuvi nazoratchilar xizmatining mazmunini kengaytirib, xodimlarning mahkumlar bilan professional muloqot o'rnatishi, xavf omillarini erta aniqlashi va nizoli vaziyatlarning oldini olishini taqozo etadi.

Jazoni ijro etish muassasalarida nazorat xizmatining samaradorligi nazoratchilarning kasbiy tayyorgarligi, huquqiy bilimlari, psixologik barqarorligi, kommunikativ madaniyati hamda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalariga bevosita bog'liqdir. Shu bois xorijiy tajribani milliy penitensiar tizimga moslashtirish orqali nazorat faoliyatini yanada insonparvar, shaffof, xavfsiz va samarali tashkil etish mumkin.

Tavsiyalar

1. Jazoni ijro etish muassasalarida nazoratchilar xizmatini takomillashtirish uchun xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida inson huquqlari, dinamik xavfsizlik,

konfliktologiya, psixologik muloqot va stressli vaziyatlarda harakat qilish bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni kuchaytirish maqsadga muvofiq.

2. Nazorat faoliyatida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, videokuzatuv, elektron monitoring, biometrik identifikatsiya va xavf tahliliga asoslangan raqamli boshqaruv vositalaridan keng foydalanish zarur. Bu nazorat jarayonining tezkorligi, aniqligi va shaffofligini oshirishga xizmat qiladi.

3. Nazoratchilar faoliyatini baholashda faqat intizomiy choralar yoki aniqlangan tartib buzilishlari soni emas, balki nizolarning oldini olish, mahkumlar bilan muloqot madaniyati, kasbiy etika, xavfsiz muhit yaratish va reabilitatsion jarayonlarga ko'maklashish kabi sifat ko'rsatkichlarini ham hisobga olish lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Niyozova S.S. Jinoyat-ijroiya huquqi. Darslik. — Toshkent: TDYU, 2024. — 304 b.
2. Jinoyat-ijroiya huquqi. Darslik / Mualliflar jamoasi. — Toshkent: TDYU, 2018. — 326 b.
3. Djurayev I. Tezkor-qidiruv huquqi. Darslik. — Toshkent: TDYU, 2023. — 348 b.
4. Maxmudov S. Jinoyat ishini sudga qadar yuritish bosqichida prokuror nazorati. Darslik. — Toshkent: TDYU, 2025. — 124 b.
5. Rustamboyev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. 3-tom. — Toshkent: TDYU, 2018.
6. Yuldasheva G., Gafurova N. Inson huquqlari. Darslik. — Toshkent: Toshkent davlat yuridik universiteti, 2023. — 400 b.
7. Matchanov F.K. O'zbekiston Respublikasi jinoiy jazolarni ijro etish tizimida mahkumlarni axloqan tuzatish vositalarining turlari va ularning funksiyalari // Yuridik fanlar axborotnomasi. — 2022. — №4.
8. Qushboqov Sh.X. Jazoni ijro etish muassasalarining yuridik shaxs sifatidagi tushunchasini yoritishda nazariy tahlil // Markaziy Osiyo ta'lim va innovatsiyalar jurnali. — 2023. — №2. — B. 49–52.
9. Xotamov Sh.N. Jazoni ijro etish muassasalaridagi mahkum shaxslarni axloqiy tarbiyalashning pedagogik jihatlari // Ta'lim, ijtimoiy fanlar va gumanitar fanlar xalqaro jurnali. — 2023. — №6. — B. 1592–1598.
10. Meylimurodov E.E. Jazoni ijro etish muassasalarining davlat organlari va nodavlat-notijorat tashkilotlar bilan hamkorligi tushunchasi va asosiy xususiyatlari // Zamonaviy ta'lim va rivojlanish. — 2025. — №25. — B. 436–441.